

QƏDİM AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRİ – İRƏVAN

Nazim Mustafa,

*Prezident Kitabxanasının şöbə müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Dövlət mükafatı laureatı
e-mail: nazimmustafa@mail.ru*

UOT: 930.85

Xülasə. *Məqalədə mənbələrə və tədqiqat əsərlərinə istinadən qədim İrəvanın ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı əsaslandırılır. Yüz illər boyu İrəvanda yaradılan azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrinin izlərini ermənilərin XX əsrdə tədricən sildiklərini, hazırda İrəvan şəhərinin monoetnik erməni şəhərinə çevrilməsini göstərən tarixi faktlar məqalədə geniş işıqlandırılır.*

Açar sözlər: *İrəvan, Erebuni, Urartu, Zəngi, Ermənistan, Xan sarayı, xanlıq, məscid, karvansaralar.*

Key words: *Yerevan, Erebuni, Urartu, Zangi, Armenia, Khan's palace, khanate, mosque, caravan-serai.*

Ключевые слова: *Ереван, Эребуни, Урарту, Занги, Армения, Ханский дворец, ханство, мечеть, караван сарай.*

Hər bir azərbaycanlı üçün qədim Bakı, Gəncə, Bərdə, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil şəhərləri nə qədər əzizdirsə, İrəvan şəhəri də bir o qədər əziz və doğmadır. Müxtəlif dövrlərdə İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazidəki Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqilər, Eldənizlər, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövlətləri çar Rusiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Yalnız 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermənistanın paytaxtına çevrilmişdir. İrəvan şəhəri 40°08' şimal en dairəsi və 44°10' şərq uzunluğunda, Ağrı vadisinin şimal-şərq hissəsində yerləşir. Dəniz səviyəsindən təqribən 900-1000 metr yüksəklikdə salınan İrəvan şəhəri hər tərəfdən bağlarla əhatə olunmuşdur.

Qədimdən yalnız Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı bu şəhərin adı orta əsr yazılı mənbələrində Rəvan, İrəvan, İrivan kimi qeyd edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra şəhərin adı Erivan

İrəvanda məqbərə
Rəssam Vanderburx.
Qravüraçı Devilliers. 1838-ci il.

(Эривань) kimi yazılmış, daha sonralar XX əsrdə tarixdə ilk dəfə erməni dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra Yerevan adlandırılmışdır. Erməni tarixçiləri hazırda Yerevan adlandırdıqları şəhərin adının Urartu çarı I Argiştinin dövründə (e.ə. 782-ci ildə) salınmış Erebuni (İrpuni) qalasının adı ilə bağlamağa çalışırlar. Erebuni qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədi ilə inşa edilmiş və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturu formalaşmamışdır. Urartuluların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı kimi, qədim Erebuni qalasının da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də tarixi baxımdan əlaqəsi olmuşdur. Qədim yaşayış məntəqəsi olan, orta əsrlərdən şəhər kimi formalaşan İrəvan yaşayış məntəqəsi ilə 1950-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Erebuni qalası arasında xeyli məsafə olmuşdur. Yalnız XX əsrin ikinci yarısından Erebuni qalasının yerləşdiyi Qanlı təpəni də şəhər ətrafı əraziyə daxil etmişlər. Urartulular dövrünə aid tapılan mixi yazılardan aydın olmuşdur ki, e.ə. VIII əsrin birinci rübündə Ağrı vadisi (Araz çayının sol sahili və Arpaçayın aşağı axarı) urartulular tərəfindən işğal edilənədək Aza xalqının ölkəsi adlanmışdır [1, s.423].

İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.), oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.), oykonimlərin (yaşayış məntəqələri, küçələr, məhəllələr və s.) mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. İrəvan şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində indiyədək ermənilərə məxsus hər hansı nümunəyə rast gəlinməmişdir. Urartuluların süqutundan Ərəb xilafətinin bərqərar olmasınadək keçən təqribən 1200 il ərzində heç bir mənbədə bu yaşayış məntəqəsinin adı çəkilmir. Bunları bəzi obyektiv erməni tarixçiləri də etiraf edirlər [2, s.287].

Ticarət yollarının üzərində yerləşən və şəhər kimi orta əsrlərdə formalaşan, yalnız Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu qala-şəhər, eyni zamanda Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. İrəvan şəhəri bir mərkəz kimi Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərində sosial-iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdir.

Zəngi (indi Hrazdan adlandırırlar) və Gedər

çaylarının arasında yerləşən İrəvan şəhəri orta əsrlərdə şimal-qərb və şimal-şərq tərəfdən dağlarla və təpələrlə, cənub və cənub-qərb tərəfdən isə əkinəyararlı vadi ilə əhatə olunmuşdur. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilindəki sıldırım təpənin üzərində salınmışdır. Coğrafi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün İrəvan şəhəri daim müharibələr meydanına çevrilmiş, dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Müharibələr və zəlzələlər nəticəsində böyük dağıntılara məruz qalan şəhər, hər dəfə qısa müddətdə yenidən bərpa edilmişdir. Çox məşhur olan İrəvan qalası və bağları şəhərə gələn bütün səyyahların diqqət mərkəzində olmuş, onlar haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

İrəvan qalasının maketi. İrəvan tarix muzeyi

Quru subtropik iqlim zonasında yerləşən İrəvan şəhəri olduqca münbit və bərəkətli torpaqlarla əhatə olunmuşdur. Məşhur İrəvan bağları və bostanları İrəvan xanlarının müxtəlif dövrlərdə Zəngi və Gedər (Qırxbulaq) çaylarından çəkirdikləri kanallarla suvarılmışdır. Zəngi çayından şəhərdəki və ətrafdakı bağları suvarmaq üçün 4 kanal – Mamrə, Abuhəyat, Dəlmə və Təzəkənd kanalları çəkilmişdir [3, s.183]. Şəhərin cənubundakı bağlar isə Qırxbulaq çayından çəkilən kanal və arxlarla suvarılırdı. İrəvan torpaqlarından ildə 2-3 dəfə məhsul götürülürdü. XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhəri 4 mənbədən – Zəngi çayı, “söyüdlük” adlanan ərazidəki çoxsaylı bulaqlar, Gedər çayının şəhər bağlarından keçən hissəsində tikilən su anbarı və müxtəlif yerlərdə qazılan kəhrizlər vasitəsilə içməli su ilə təmin edilirdi. XX əsrin əvvəlində İrəvandan təqribən 19 km uzaqlıqda Gedər çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə su kəməri çəkilmişdir. Bu kəmərin çəkilməsində şəhərin imkanlı azərbaycanlılarının müstəsna xidmətləri olmuşdur [4, s.269-273].

Xanlıqlar dövründə İrəvan şəhəri dörd kvar-

taldan – Qala, Şəhər (Şəhri), Təpəbaşı və Dəmirbulaq yaşayış massivlərindən ibarət olmuşdur. Sayca çox az olan ermənilər yalnız şəhərin ətrafındakı bəzi qəsəbələrdə yaşayırdılar. Şəhər (Şəhri) massivi İrəvanın ən qədim hissəsi olmuşdur. Şəhərin qərbində yerləşən Təpəbaşı massivində (hazırda Kond adlanır) Hindistandan gəlmiş 50-yə yaxın erməni qaraçı ailələri (boşalar) məskunlaşmışdılar. Təpəbaşı massivini Şəhər massivindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Şəhərin cənubunda yerləşən Dəmirbulaq massivində (hazırda Karanki Tağ adlanır) yalnız azərbaycanlılar yaşayırdılar.

Şərqi nadir memarlıq incilərindən hesab edilən Xan sarayı, yaxud Sərdar sarayı İrəvan sərdarı Əmirqunə xan Qacar (1605-1625) tərəfindən ucaldırılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xan (1762-1783) tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan (1784-1805) sarayın Şüşəbənd adı ilə tanınan Güzgülü salonu və Yay imarətini inşa etdirmişdir.

Fransız səyyahı Jan Şardən “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində 1673-cü ildə İrəvanda gördüklərini geniş şəkildə təsvir etmişdir. İrəvan qalasını, Xan sarayını təsvir edən Şardən yazır ki, təxminən 800 evdən ibarət olan qala kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar [5, s.21]. Təmizqanlı səfəvilər dedikdə, müəllif İrəvanın şiə məzhəbli türk qızılbaş əhalisini nəzərdə tuturdu. Müasir İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus yaşı 200 ildən artıq heç bir tarixi-memarlıq abidəsi mövcud deyildir. Çünki İrəvan şəhərində ermənilər XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığının işğalından sonra tədricən İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilərək məskunlaşdırılmışlar.

İrəvandakı tarixi-memarlıq abidələri Şərqi memarlığı üslubunda inşa edilmişdir. Səyyahlar və salnaməçilər öz əsərlərində İrəvanı tipik müsəlman şəhəri kimi təsvir etmişlər. İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdır. Daşdan hörülmüş, ortasında kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində İrəvandakı 8 karvansarada – Culfa, Gürcü, Zərrabi xan (Sərrafxana), Tahir, Sulu, Susuz, Avşar, Hacı Əli

karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdur [6, s.468-469]. Avropa səyyahları Jan Tavernye, Jan Şardən, Kerr-Porter, Ceyms Mörrier, Monpere, Kameron, Linç və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayının Güzgülü salonunu, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, hovuz və hamamları, Zəngi çayından enib keçən yeraltı mərmər pilləkənli yolu öz əsərlərində təsvir etmişlər.

Şəhərin mərkəzi hissəsində 400x400 m ölçüdə Böyük Meydan adlanan meydan yerləşirdi. Ağır yükləri çəkmək üçün qantar tərəzisi, yüngül yükləri çəkmək üçün mizan tərəzisi bu meydana yerləşirdi. Digər meydanlar Xan bağı, Zal xan, Hüseynəli xan, Fəhlə bazarı meydanı adlanırdı [6, s.877]. Pənah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan meydanı adlanırdı. İrəvanda Şərqi memarlıq üslubunda – Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim (sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy hamamları mövcud idi [6, s.469]. Hazırda İrəvanın mərkəzindəki Respublika meydanının yerləşdiyi yerdə vaxtilə mövcud olan Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, muğam məclislərinin keçirilməsi üçün xüsusi otaq da ayrılmışdır.

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükənli, Sallaxlar və s. küçələr Qədim İrəvanın məşhur küçələri idi [3, s.356-357].

Göy məscid. Rassam Dübua de Monpere

Bağlar diyarı İrəvanda və ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin

içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbasdərəsi, Abuhəyat, Keşağı, Qızılqala, Dərə bağı, Səvzəkəri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən, Kərpicxana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-çox uzaqlara yayılmışdır. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Avropaya ixrac edilirdi [6, s.471]. Bundan başqa, şəhərdə və ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhəhanqulu xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanlar şəhərin ən böyük dəyirmanları olmuşdur [6, s.475].

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və iki erməni kilsəsinin adları çəkilir. Göy məscid (yaxud Hüseynəli xan), Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Şah Abbas, Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam və s. məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi [7, s.158-159; 8, s.205].

İrəvan qaləsindəki Sərdar (Abbas Mirzə) məscidi. Rəssam Dübua de Monpere. 1843.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağıdılmışdır. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidi rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdir. Yalnız Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilədək öz məqsədinə xidmət edirdi. Hazırda həmin məscid də yer üzündən silinmiş, onun yerində hündürmərtəbəli bina ucaldılmışdır. Şəhərdə məscidlərlə yanaşı, mövcud olan Poğos-Petros və Katoğke kilsələri vaxtilə xristian missionerlərinin vəsaiti hesabına tikilmiş və məqsəd də ermənilərin şəhərə axınını təmin etməkdən ibarət idi. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk dəfə erməni dövləti – Ermənistan Respublikası yarananda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası İrəvan şəhərinin paytaxt kimi ermə-

Sərdar məscidinin divarı. 2012-ci il.

nilərə güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir [9, s.51-52].

XX əsrin əvvəlində İrəvan qalası, onun içərisində yerləşən Xan sarayı, Abbas Mirzə məscidi şəhərin tarixi-memarlıq incilərindən hesab olunurdu. Erməni vandalları İrəvan qalasını və onun içərisində yerləşən bütün tarixi-memarlıq abidələri tədricən yer üzündən sildilər. 1924-cü ildə İrəvanın baş planı hazırlanaraq həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra şəhərdə mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən bütün abidələri bir-birinin ardınca məhv etdilər ki, gələcəkdə İrəvanı erməni şəhəri kimi təqdim edə bilsinlər. XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin mərkəzindəki azərbaycanlı məhəllələri mövcudluğunu qoruyub saxlayırdı. Ermənilər İrəvanda XIX əsrin əvvəllərindən etibarən məskunlaşdıqları üçün erməni məhəllələri azərbaycanlı məhəllələrinin üzük qaşığı kimi əhatələmişdilər. 50-60-cı illərdə azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları məhəllələri, onların qədim qəbiristanlıqlarını yeni tikililər inşa etmək bəhanəsi ilə yerlə yeksan etdilər.

1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. Bunun nəticəsidir ki, İrəvan şəhərində Göy məsciddən savayı, yaşı 250 ildən yuxarı heç bir tarixi-memarlıq abidəsi qalmamışdır.

Prezident İlham Əliyev 2022-ci il dekabr ayının 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında bir qrup ziyalı ilə keçirdiyi görüşdə haqlı olaraq belə bir ritorik sual səsləndirdi: “İndi göstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradır?”

cavabını da özü verdi: “*Bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdılar. Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb*”.

2003-cü ildə İrəvanın mərkəzi Respublika meydanında aparılan qazıntı işləri zamanı Zal xan məscidinin və Zal xan hamamının qalıqları meydana çıxdı. Tələsik üstünü basdırdılar ki, bu tikililərin bizlərə məxsus olduğu aşkarlanmasın. Təpəbaşı məhəlləsindəki izimizi silmək üçün Ermənistan hökuməti hazırda yeni proqram həyata keçirir.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı sınımasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişdirdi. İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini silən, ardınca azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail olan ermənilər indi də tarix kitablarından, dərsliklərdən azərbaycanlıların izini silməyə çalışırlar. Ermənilərin mövqeyi belədir ki, İrəvan ərazisində mövcud olan və bu günədək gəlib çatan azərbaycanlılara məxsus abidələr tarixi saxtalaşdırmaq yolu ilə qoy “fars”, “türkmən”, “monqol” abidəsi adlandırılınsın və bununla da həmin abidələrin əsl sahiblərinin kimlər olduğu ört-basdır edilsin. Bugünkü Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin qəsdən dağıdılması, onların mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi və yaxud özünüküləşdirilməsi beynəlxalq humanitar hüququn, xüsusən də 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının, UNESCO-nun 1954 və 1970-ci il Konvensiyalarının kobud şəkildə pozulmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту). Ереван, 1970.
2. Абовян Х. Seçilmiş əsərləri, VIII cild, Yerevan, 1958.
3. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. (сборник документов, 1801-1917 гг.), Ереван, 1978.
4. Акопян Т. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977.
5. Şardən J. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı, 1994.
6. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.
7. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Azərbaycan, 2010.
8. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992.
9. ARDA, fond 970, siy.1, iş 1.

N.Mustafa

Ancient Azerbaijani city - Yerevan

Abstract

The fact that the ancient Irevan bears no relation to armenians is grounded on the sources and research works in the article. The article is focused upon historical facts proving that the artefacts created by azerbaijanis over hundreds of years in Irevan, were gradually destroyed by armenians in the 20th century and Irevan city turned into mono ethnic Armenian city at present.

Н.Мустафа

Древний город Азербайджана - Иреван

Аннотация

Ссылаясь на источники и исследовательские труды в статье, дается опровержение принадлежности древнего Иревана армянам. В статье широко освещены исторические факты о постепенном уничтожении армянами в XX в. материально-культурных образцов, созданных на протяжении веков азербайджанцами в Иреване и превращении сегодняшнего Иревана в моноэтнический армянский город.